

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ

دانشکده معارف اسلامی و حقوق

پایان نامه کارشناسی ارشد رشته معارف اسلامی و حقوق

گرایش حقوق عمومی

خدمت وظیفه عمومی از منظر حقوق ایران، فقه امامیه و اسناد حقوق بشر

استاد راهنما: دکتر سید محمدهادی راجی

اساتید مشاور: دکتر حسین خلف رضایی و دکتر سید مجتبی عزیزی

دانشجو: حسین احمدی

تابستان ۱۳۹۸

کلیه حقوق اعم از چاپ و تکثیر، نسخه برداری، ترجمه، اقتباس و نظایر آنها از این پایان‌نامه کارشناسی ارشد برای دانشگاه امام صادق علیه‌السلام محفوظ است. نقل مطالب با ذکر مأخذ بلامانع است.

تأییدیه اعضای هیأت داوران حاضر در جلسه دفاع از پایان نامه کارشناسی ارشد

اعضای هیأت داوران نسخه نهایی پایان نامه آقای حسین احمدی به شماره دانشجویی ۹۰۳۱۰۱۱ با عنوان «خدمت و وظیفه عمومی از منظر حقوق ایران، فقه امامیه و اسناد حقوق بشر» را از نظر شکل و محتوای بررسی نموده و صلاحیت این پایان نامه را برای تکمیل درجه کارشناسی ارشد ایشان تأیید می کنند.

الف) پایان نامه فوق با نمره به عدد: ۱۷ (از ۱۷) به حروف: <u>صفره ۴</u> به تصویب رسید.			
اعضای هیأت داوران	نام و نام خانوادگی	رتبه علمی	محل امضا
۱) استاد راهنما:	دکتر سیدمحمد هادی راجی	استادیار	
۲) استاد مشاور ۱:	دکتر حسین خلف رضایی	استادیار	
۳) استاد مشاور ۲:	دکتر سیدمجتبی عزیزی	استادیار	
۴) استاد داور:	دکتر حامد کرمی	استادیار	
(این قسمت توسط دانشکده تکمیل می شود)			
ب) نمره مقاله مستخرج از پایان نامه (بر اساس مستندات) به عدد <u>۱۷</u> (از ۱۰۵ نمره) به حروف <u>هفده</u>			
ج) نمره سیر پیشرفت کیفی پایان نامه (بر اساس مستندات) به عدد <u>۱</u> (از ۱ نمره) به حروف <u>یک</u>			
د) نمره روند نگارش پایان نامه (گزارش های سه ماهه) به عدد <u>۱</u> (از ۱ نمره) به حروف <u>یک</u>			
نمره نهایی پایان نامه به عدد <u>۲۰</u> (از ۲۰) به حروف <u>بیست</u> و با درجه <u>عالی</u>			
تاریخ و امضای معاون تحصیلات تکمیلی دانشکده			

تقدیم به آخرین نجات دهنده انسان ها از تاریکی های جهل و کراهی

«يَا أَيُّهَا الْعَزِيزُ مَسَّنَا وَ أَهْلَنَا الضُّرُّ وَ جِئْنَا بِبِضَاعَةٍ مُّزْجَاةٍ فَأَوْفِ لَنَا الْكَيْلَ وَ
تَصَدَّقْ عَلَيْنَا إِنَّ اللَّهَ يَجْزِي الْمُتَصَدِّقِينَ»

پیشانی دولت بر آستان عظمت باری تعالی می‌سایم که خوبی‌ها مخصوص اوست و از سایش بندگان پاک و منزه است، او که بنده ناچیز خویش را توان اندیشیدن داد، وجودی که جز او نیست. پاس بی‌نیایت از پدر و مادر بهتر از جانم که دعایشان همواره راهگشای گره‌های ناکشودنی زندگی‌ام بوده است و همسر مهربان و صبورم که وجودش تلخی‌ها و دشواری‌های زندگی‌م را شیرین ساخت.

از استاد عزیزم دکتر سید محمد مهدی راجی که صبورانه، چون برادری مهربان، کاستی‌های اندیشه‌ام را جبران کردند و زحمت راه‌نمایی پایان نامم پیش رو را عمده‌دار شدند، خالصانه سپاسگزارم. همچنین از اساتید عزیز مشاورم دکتر حسین خلف رضایی و دکتر سید مجتبی‌عزیزی که با مشورت‌های راهگشای خود مسیر نوشتن را برایم آسان ساختند نهایت قدر دانی دارم.

و آخر دعوانا ان الحمد لله رب العالمین

چکیده

خدمت وظیفه عمومی در ایران به منظور ایجاد ارتش مقتدر و به تقلید از کشورهای اروپایی برای اولین بار در سال ۱۳۰۴ هجری شمسی در مجلس شورای ملی پنجم به تصویب رسید. اجرای قانون مذکور از ابتدا با مخالفت‌هایی از طرف علما و مردم روبرو شد. پس از انقلاب اسلامی، همزمان با تصویب قانون خدمت وظیفه عمومی در سال ۱۳۶۳ و بعد از آن نیز، اختلاف نظرها در مورد مشروع بودن الزام شهروندان به خدمت وظیفه عمومی از منظر موازین شرعی، قانون اساسی و اسناد حقوق بشر همچنان ادامه دارد. اکنون پرسش اساسی درباره خدمت وظیفه عمومی آن است که آیا نهاد مذکور از منظر موازین فقهی، قانون اساسی و اسناد حقوق بشر قابل توجیه است یا خیر و در صورت مثبت بودن جواب به چه دلیل علما در دوران پهلوی با خدمت وظیفه عمومی مخالفت کرده‌اند. پژوهش پیش‌رو با روش توصیفی-تحلیلی و با مطالعات کتابخانه‌ای پس از بررسی منابع مربوط و تحلیل نظرات موافق و مخالف درخصوص موضوع مورد بحث به نتایج زیر دست یافت: ۱- مخالفت علما با اجرای قانون خدمت وظیفه قبل از انقلاب، دارای ابعاد سیاسی بوده و نمی‌توان آن را مخالفت با اصل خدمت وظیفه عمومی دانست؛ ۲- وجوب شرعی جهاد و تقویت بنیه دفاعی کشور و مشروعیت الزام به امور مذکور، امنیت ملی و تکلیف شهروندی، بند ۱۱ اصل ۳ و اصل ۱۵۱ قانون اساسی به‌عنوان مبانی شرعی و حقوقی خدمت وظیفه عمومی محسوب می‌شوند؛ ۳- الزام شهروندان به خدمت‌های نظامی در حدود ضرورت، با توجه به مبانی گفته شده، از منظر موازین شرعی، قانون اساسی و اسناد حقوق بشر فاقد اشکال و مشروع است؛ ۴- به‌کارگیری سربازان در نهادهای غیرنظامی و عدم معافیت مشمولان متأهل از اشکالات اساسی قانون خدمت وظیفه عمومی بوده که فاقد مبنای شرعی و حقوقی به نظر می‌رسد.

واژگان کلیدی: سربازی، خدمت وظیفه عمومی، نظام وظیفه، سربازی در قانون اساسی، حقوق سربازان، مخالفان وجدانی.

فهرست اجمالی

مقدمه	۱
۱- بیان مسئله	۱
۲- ضرورت پژوهش	۳
۳- سؤال پژوهش	۳
۴- فرضیه پژوهش	۳
۲- پیشینه پژوهش	۳
۵- روش تحقیق	۴
۶- ساماندهی پژوهش	۴
فصل اول: پیشینه و مفهوم شناسی خدمت وظیفه عمومی	۶
بخش اول: پیشینه خدمت وظیفه عمومی در جهان و ایران	۸
مبحث اول: شکل گیری خدمت نظام اجباری در جهان	۸
مبحث دوم: تاریخچه خدمت نظام اجباری در ایران و تحلیل حوادث پیرامون آن	۱۰
بخش دوم: مفهوم شناسی خدمت وظیفه عمومی	۳۴
مبحث اول: تعریف خدمت وظیفه عمومی	۳۵
مبحث دوم: مؤلفه‌های اصلی خدمت وظیفه عمومی	۳۵
مبحث سوم: گستره فعالیت‌ها در خدمت وظیفه عمومی	۳۹
جمع‌بندی فصل اول	۴۰
فصل دوم: مبانی خدمت وظیفه عمومی در فقه امامیه و حقوق اساسی جمهوری اسلامی ایران و اسناد حقوق بشر	۶

بخش اول: مبانی خدمت وظیفه عمومی در فقه امامیه	۴۴
مبحث اول: بررسی ادله فعالیت‌های نظامی خدمت وظیفه عمومی در فقه امامیه	۴۵
مبحث دوم: بررسی ادله فعالیت‌های غیرنظامی خدمت وظیفه عمومی در فقه امامیه	۷۰
مبحث سوم: آراء فقهای امامیه در مورد خدمت وظیفه عمومی	۷۷
بخش دوم: مبانی خدمت وظیفه عمومی در حقوق اساسی	۹۳
مبحث اول: فعالیت‌های نظامی خدمت وظیفه عمومی از منظر قانون اساسی	۹۳
مبحث دوم: فعالیت‌های غیر نظامی خدمت وظیفه عمومی از منظر قانون اساسی	۱۰۱
بخش سوم: مبانی خدمت وظیفه عمومی در اسناد حقوق بشر	۱۰۶
مبحث اول: امنیت ملی	۱۰۶
مبحث دوم: تکلیف شهروندی	۱۱۴
جمع‌بندی فصل دوم	۱۱۵
فصل سوم: ارزیابی قانون خدمت وظیفه عمومی در جمهوری اسلامی ایران براساس فقه امامیه، حقوق اساسی و اسناد حقوق بشر	۴۲
بخش اول: نحوه خدمت و مشمولان آن	۱۱۹
مبحث اول: کیفیت اجرا و مدت دوره خدمت وظیفه	۱۱۹
مبحث دوم: گستره فعالیت‌های سربازان	۱۲۲
مبحث سوم: خدمت وظیفه زنان	۱۲۷
مبحث چهارم: خدمت وظیفه اقلیت‌های دینی	۱۲۹
بخش دوم: حقوق و مزایای سربازان	۱۳۵
مبحث اول: حقوق و مزایای سربازان در قانون	۱۳۵

ب

۱۳۶	مبحث دوم: میزان حقوق و مزایای واقعی سربازان
۱۳۸	بخش سوم: معافیت‌ها
۱۳۸	مبحث اول: معافیت تحصیلی
۱۳۹	مبحث دوم: معافیت پزشکی
۱۳۹	مبحث سوم: معافیت کفالت
۱۵۰	بخش چهارم: مجازات‌ها و محرومیت‌های ناشی از خودداری از انجام خدمت وظیفه عمومی
۱۵۱	جمع‌بندی فصل سوم
۱۱۷	نتیجه
۱۵۸	فهرست منابع

مقدمه

۱- بیان مسئله

اجبار عمومی شهروندان به مشارکت در امور نظامی از طرف دولت به منظور ایجاد ارتشی مقتدر، به موجب قوانین موضوعه و نزدیک به آنچه امروز وجود دارد، پس از تحولات گسترده فکری و ساختاری در اروپا و شکل‌گیری جامعه مدرن برای اولین بار در کشور فرانسه صورت گرفت (نیازی و شالچی، ۱۳۹۲ الف، ۱۱۸).

در ایران اولین تلاش‌ها برای سربازگیری عمومی و تأسیس ارتش نوین به تقلید از اروپا، در زمان فتحعلی شاه، پس از شکست‌های اولیه ایران در برابر روسیه، توسط ولیعهد عباس میرزا صورت گرفت (کرونین، ۱۳۷۷، ۴۵۱)، وی اگرچه تلاش زیادی در جهت بازسازی ارتش به شیوه نوین انجام داد اما فراهم نبودن شرایط اجتماعی، موجب ناکامی عباس میرزا در ایجاد ارتش نوین و اجرای نظام اجباری سربازگیری شد (حائری، ۱۳۸۱، ۱۴؛ کرونین، ۱۳۷۷، ۴۵۱).

سال‌های بعد که ارتباط نخبگان ایرانی با کشورهای اروپایی بیشتر شده بود و نظم و هماهنگی ارتش را در کشورهای اروپایی دیده بودند و در مقابل به عقب‌ماندگی و بی‌نظمی قوای نظامی در کشور خود پی برده بودند؛ راه نجات کشور از ناامنی و از هم گسیختگی را در ایجاد قشون منظم می‌دیدند. پس از انقلاب مشروطه برای اولین بار «قانون سربازگیری» در سال ۱۲۹۴ ه.ش در هجده ماده به تصویب مجلس سوم رسید. نهاد سربازی اجباری در طول دوران قاجار و پهلوی اگرچه با اعمال فشار از طرف دولت اجرای می‌شد، اما همواره با مقاومت مردم و علما روبرو بود (آریابخشایش، ۱۳۸۸، ۷۳-۷۹؛ عاقلی، ۱۳۷۷، ۲۵۳). پس از وقوع انقلاب اسلامی در ایران نیز قانون خدمت وظیفه عمومی مجدداً در سال ۱۳۶۳ در مجلس تصویب شد و به تأیید شورای نگهبان رسید.

تاریخ خدمت وظیفه عمومی در ایران روند پر پیچ و خمی را پست سر گذاشته است. دفاع سید حسن مدرس در تصویب قانون خدمت نظام اجباری در مجلس شورای ملی پنجم، قیام مردم به رهبری حاج‌آقا نورالله اصفهانی، مواضع امام در عصر پهلوی درباره خدمت وظیفه عمومی و در نهایت ایرادات فقهای شورای نگهبان به مصوبه مجلس شورای اسلامی، جزئی از تاریخ خدمت وظیفه عمومی در جامعه ایران است.

خدمت وظیفه عمومی با همه فراز و نشیب‌ها، اکنون به عنوان یکی از نهادهای قانونی در جمهوری اسلامی در حال اجرا شدن است و با سرنوشت میلیون‌ها جوان ایرانی گره خورده است. اجرای سربازی اجباری در جمهوری

اسلامی ایران، درحالی است که اکثر کشورهای مدرن که اساساً سربازی به تقلید از آنها به نظام حقوقی ایران وارد شد، به سمت محدودیت یا حذف نهاد سربازی اجباری روی آورده‌اند (میرست و وان هلد، ۲۰۰۲، ۹۰ و ۹۱)^۱.

برخی از پژوهشگران عرصه حقوق عمومی و حقوق بشر، الزام شهروندان به خدمت سربازی را مغایر با اسناد حقوق بشر دانسته و خواستار حذف یا تغییر اساسی در نهاد خدمت وظیفه عمومی هستند. این گروه با اشاره به آسیب‌های اجتماعی و تأثیرات منفی سربازی بر زندگی اجتماعی جوانان، امکان جایگزینی روش‌های دیگر به جای سربازی اجباری، اجرای ناقص قانون خدمت وظیفه عمومی، حقوق و مزایای اندک سربازان، تلف شدن وقت جوانان متخصص در کارهای غیرمرتبط با تخصص آنها و تبعیض و نقض قانون در روند اجرای سربازی، معتقدند که لازم است در خدمت وظیفه عمومی تغییرات بنیادین صورت گرفته و از حالت اجباری فعلی خارج شود (شریف‌شاهی و دیگران، ۱۳۹۷، ۱۰۳-۱۰۶).

موضوع دیگری که چالش مذکور را شدت می‌بخشد آن است که در قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران نیز اشاره صریحی به خدمت خدمت وظیفه نشده و از این جهت، پژوهشگران مذکور، معتقدند خدمت وظیفه عمومی از منظر قانون اساسی نیز فاقد مبنا است (مقیمیان بروجنی، ۱۳۹۱). همچنین مسئله بعدی که از جهت مبنایی درباره خدمت وظیفه عمومی می‌تواند مطرح شود نسبت این نهاد با موازین شرعی و دین اسلام است که متأسفانه تاکنون به آن پرداخته نشده است. این موضوع از آن جهت دارای اهمیت که مطابق اصل چهارم قانون اساسی، همه قوانین و مقررات می‌بایست منطبق با موازین اسلامی باشند.

با وجود انتقادات صورت گرفته به خدمت وظیفه عمومی، از طرف دیگر موضوع سربازی با مسئله امنیت ملی و بنیه دفاعی کشور، گره خورده و به اذعان مسئولان نظامی سربازی یکی از مهم‌ترین مؤلفه‌های اثر گذار در حفظ اقتدار نظامی و امنیت ملی کشور است. از این جهت لازم است که از قضاوت‌های عجولانه و احساسی درباره موضوع خدمت وظیفه پرهیز شده و به صورت علمی مورد تحلیل و بررسی قرار گیرد. پژوهش حاضر در پی پاسخ به پرسش‌های فوق و تحلیل موضوع سربازی از منظر فقه امامیه، قانون اساسی و اسناد حقوق بشر می‌باشد.

^۱. Mjoset & Van Holde, 2002, 90, 91

۲- ضرورت پژوهش

بدون تردید یکی از دغدغه‌های امروز هر خانواده ایرانی دارای جوان، خدمت سربازی است. الزام جوانان به حضور در خدمت وظیفه به مدت دو سال، در اوج نیروی جوانی و به کارگیری آنها در امور نظامی و غیر نظامی، با مزد بسیار اندک، در عین حال که ممکن است باعث تقویت ارتش و بنیه دفاعی کشور شود؛ از طرف دیگر نیز ممکن است ازدواج و اشتغال جوانان را به تأخیر انداخته و آثار منفی بر آنها داشته باشد. اقتناع علمی و منطقی شهروندان درباره امری که به صورت مستقیم، بسیاری از خانواده‌ها را درگیر کرده است امری است که می‌تواند رویکرد کلی جامعه را نسبت به موضوع خدمت وظیفه تغییر دهد. چه بسا بسیاری از خانواده‌ها آنگونه که در افواه عمومی نقل می‌شود معتقد باشند که سربازی باقیمانده از نظام طاغوت است و با موازین اسلامی نیز در تعارض است. چنین تصویری به وضوح باعث بی‌رغبتی و واکنش منفی شهروندان در قبال خدمت وظیفه عمومی خواهد شد. آنچه گفته شد ضرورت تحقیق و بررسی علمی خدمت وظیفه عمومی را آشکار کرده و می‌تواند در تغییر یا اصلاح ایرادات آن به مسئولان مربوطه کمک کند.

۳- سؤال پژوهش

بر اساس فقه امامیه حقوق اساسی جمهوری اسلامی ایران و اسناد حقوق بشر خدمت وظیفه عمومی چگونه ارزیابی می‌شود؟

۴- فرضیه پژوهش

اصل وجود خدمت وظیفه عمومی براساس حقوق اساسی، فقه امامیه و اسناد حقوق بشر قابل پذیرش است، ولی در جزئیات، نیازمند اصلاحات اساسی، به‌ویژه در راستای تطابق با موازین شرعی است.

۲- پیشینه پژوهش

در این زمینه مرکز تحقیقات سازمان وظیفه عمومی ناجا ویژه‌نامه‌ای را با عنوان «مطالعات خدمت سربازی» منتشر کرده است که بیشتر به موضوعات درونی خدمت وظیفه پرداخته است و مشروعیت یا عدم مشروعیت و ضرورت وجود خدمت وظیفه عمومی را مورد بررسی قرار نداده است. در این مرکز همچنین «همایش ملی خدمت سربازی» نیز برگزار و در آن مقالات زیادی ارائه شده است که مقالات این مرکز هنوز به چاپ نرسیده‌اند. همچنین در مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی نیز دبیرخانه‌ای با عنوان مطالعات نظام وظیفه تشکیل شده که این دبیرخانه نیز بیشتر به راهکارهای بهبود خدمت وظیفه پرداخته است و درباره مبانی آن تحقیق خاصی انجام نشده است.

پایان‌نامه‌ای با عنوان «نظام وظیفه عمومی از دیدگاه حقوق بشر و قانون اساسی» در دانشگاه شهید بهشتی، توسط آقای فرشید مقیمیان بروجنی دفاع شده است که در این پایان‌نامه با رویکرد کاملاً انتقادی به موضوع خدمت وظیفه عمومی پرداخته شده است. بیش از ۹۰ درصد حجم پایان‌نامه مذکور به جزئیات قانون خدمت وظیفه عمومی و تطابق آنها با اسناد حقوق بشر اختصاص داده شده است. تفاوت اصلی پایان‌نامه مذکور با پژوهش پیش‌رو این است که تأکید اصلی پایان‌نامه حاضر بر بررسی مبانی فقهی خدمت وظیفه عمومی است که در پایان‌نامه مذکور مطلقاً به آن پرداخته نشده است. همچنین در مورد اسناد حقوق بشر نیز در اینجا برخلاف پایان‌نامه ذکر شده قصد ورود به جزئیات را نداریم بلکه در پی آن هستیم که بدانیم آیا کلیت خدمت وظیفه عمومی با اسناد حقوق بشر تعارض دارد یا خیر. پایان‌نامه‌ای دیگری با عنوان «تولد خدمت وظیفه عمومی» در دانشکده علوم اجتماعی دانشگاه تهران توسط آقای محمد بیکران‌بهشت دفاع شده است که سیر تاریخی به وجود آمدن خدمت وظیفه عمومی و مشروح مذاکرات مجلس و مواضع روحانیان در عصر مشروطه را مورد بررسی قرار داده است. پایان‌نامه مذکور به عنوان منبعی مفید مورد استفاده اینجانب قرار گرفته است. پایان‌نامه سوم که درباره این موضوع نگاشته شده است، پایان‌نامه آقای محمدحسین عباسی با عنوان «نگرشی بر خدمت وظیفه عمومی در پرتو قانون اساسی و نظام حقوقی ایران» است که در دانشگاه آزاد اسلامی واحد تهران مرکزی دفاع شده است. پایان‌نامه مذکور نیز به تحلیل خدمت وظیفه عمومی از منظر قانون اساسی پرداخته و جزئیات آن را مورد بررسی قرار داده است. در پایان‌نامه حاضر علاوه بر آنکه جنبه اصلی نوآوری، مربوط به فقه امامیه است، لکن سعی شده است در موارد اشتراکی به موضوعاتی پرداخته شود که منابع مذکور به آن‌ها اشاره نکرده یا اختلافی نظری میان نگارنده و صاحبان آثار گذشته وجود داشته است.

۵- روش تحقیق

روش انجام این پژوهش توصیفی-تحلیلی، و روش جمع‌آوری منابع کتابخانه‌ای و الکترونیکی است.

۶- ساماندهی پژوهش

پایان‌نامه پیش‌رو به سه فصل تقسیم شده است. فصل اول به جهت آشنایی مخاطب با چرایی و چگونگی شکل‌گیری خدمت وظیفه عمومی به بیان پیشینه و مفهوم شناسی خدمت وظیفه عمومی اختصاص یافته است. بدون تردید آشنایی با پیشینه خدمت وظیفه عمومی به خواننده کمک می‌کند تصور بهتری از خدمت وظیفه عمومی و الزامات آن داشته باشد. در بخش نخست فصل اول تاریخچه خدمت وظیفه عمومی در جهان و ایران

بیان شده است. تاریخچه خدمت وظیفه عمومی در جهان به خواننده کمک می‌کند که فلسفه و ضرورت ایجاد خدمت وظیفه عمومی در دنیا را تشخیص بدهد و با فهم موضوع مذکور مباحث را دنبال کند. در قسمت تاریخچه خدمت وظیفه عمومی در ایران سعی شده است حوادث مذکور پیرامون خدمت وظیفه عمومی از تاریخ تصویب تا ابتدای انقلاب توضیح داده شد و به بررسی تحلیل اعتراضات مردم و قیام علما و دلایل آن پرداخته شود. بخش دوم فصل اول نیز به مفهوم شناسی خدمت وظیفه عمومی و مؤلفه‌های اصلی آن پرداخته شده و گستره فعالیت مشمولان در خدمت وظیفه عمومی تبیین شده است.

فصل دوم پایان‌نامه که مشتمل بر مباحث اصلی پایان‌نامه است به تحلیل مبانی خدمت وظیفه عمومی از منظر فقه امامیه، حقوق اساسی و اسناد حقوق بشر پرداخته است. بدین منظور فصل دوم به سه بخش تقسیم شده است. بخش اول به تبیین مبانی خدمت وظیفه عمومی در فقه امامیه پرداخته شده و به جهت ارائه تحلیل دقیق‌تری از خدمت وظیفه عمومی، زمان جنگ و صلح و فعالیت‌های نظامی و غیرنظامی از یکدیگر تفکیک شده و هر کدام به صورت جداگانه بررسی و تحلیل شده است. بخش دوم و سوم نیز به ترتیب به مبانی خدمت وظیفه عمومی در قانون اساسی و اسناد حقوق بشر اختصاص یافته است.

فصل سوم پایان‌نامه به ارزیابی قانون خدمت وظیفه عمومی در جمهوری اسلامی ایران از منظر فقه امامیه، قانون اساسی و اسناد حقوق بشر، اختصاص داده شده است. بدین منظور با توجه به فصول قانون خدمت وظیفه فصل سوم به چهار بخش نحوه انجام خدمت و مدت آن، حقوق و مزایای مشمولین، معافیت‌ها و مجازات‌ها و محرومیت‌های ناشی از خودداری از انجام خدمت وظیفه عمومی پرداخته شده است. موضوعات مهمی که در فصل سوم به آنها پرداخته شده است، خدمت وظیفه اقلیت‌های دینی و زنان، معافیت کفالت همسر، طلاب حوزه علمیه و خانواده‌های شهدا و رزمندگان است. در این قسمت سعی شده است هر کدام از موارد مذکور با فقه امامیه، قانون اساسی و اسناد حقوق بشر تطبیق داده شود.

فصل اول: پیشینه و مفهوم شناسی خدمت وظیفه عمومی

در این فصل، ابتدا تاریخچه و سپس مفهوم «خدمت نظام اجباری»^۲ مورد بررسی قرار خواهد گرفت؛ دلیل تقدم تاریخچه بر مفهوم شناسی آن است که فهم دقیق و عالمانه هر مسئله‌ای متوقف بر دانستن نحوه شکل‌گیری و سیر تحولات آن مفهوم است. به همین دلیل در بخش اول به تاریخچه شکل‌گیری خدمت وظیفه عمومی در جهان و سیر تحولات آن در کشورهای اروپایی پرداخته خواهد شد. پس از ارائه تصویر اجمالی از نحوه ایجاد خدمت وظیفه عمومی و سیر تحولات آن در دنیا، نحوه ورود خدمت وظیفه عمومی به ایران و تحولات آن مورد ارزیابی قرار خواهد گرفت. ورود خدمت وظیفه عمومی به ایران در دوران قاجار با تلاش‌های عباس میرزا ولیعهد فتحعلی‌شاه و استمرار تلاش‌های وی توسط امیرکبیر، حوادث گوناگون پیرامون آن در دوران پهلوی، نحوه تصویب قانون «خدمت نظام اجباری» در ابتدای به قدرت رسیدن رضاخان پهلوی، مقاومت مردم و علما در برابر اجرای نظام اجباری، مواضع علما درباره خدمت وظیفه و سرانجام تصویب قانون «خدمت وظیفه عمومی» در مجلس شورای اسلامی در سال ۱۳۶۳ و تأیید آن توسط شورای نگهبان از موضوعاتی است که در بخش اول این فصل به آن پرداخته خواهد شد. پس از آشنایی اجمالی با تاریخچه، نحوه شکل‌گیری و سیر تحولات خدمت وظیفه عمومی در بخش اول، بخش دوم فصل پیش‌رو به بررسی دقیق مفهوم خدمت وظیفه عمومی در عصر حاضر پرداخته و مؤلفه‌های اصلی خدمت وظیفه عمومی و گستره موضوعی فعالیت‌های سربازان تبیین خواهد شد.

^۲ conscription

بخش اول: پیشینه خدمت وظیفه عمومی در جهان و ایران

فهم دقیق هر مسئله‌ای متوقف بر دانستن تاریخچه و زمینه‌های شکل‌گیری و تحولات آن موضوع است. از آنجایی که ورود خدمت نظام اجباری در ایران محصول تحولات ساختاری و فکری در غرب بوده و ایجاد نظام «سربازی»^۱ در ایران به نوعی تقلید از کشورهای اروپایی بوده است؛ ضروری است که تاریخچه ایجاد خدمت نظام اجباری در دنیا مورد بررسی قرار گیرد. بنابراین در این بخش ابتدا به فرآیند شکل‌گیری خدمت وظیفه عمومی در جهان و سپس نحوه ورود آن به ایران خواهیم پرداخت.

مبحث اول: شکل‌گیری خدمت نظام اجباری در جهان

پرورش نیروی مناسب برای دفاع از سرزمین و مبارزه با متجاوزان یا حمله به سرزمین‌های دیگر از زمان‌های کهن یکی از دغدغه‌های پادشاهان و فرمانروایان در سراسر جهان بوده است. تاریخ سرزمین‌های مختلف نشان‌دهنده استفاده از روش‌های گوناگونی برای تأمین نیروی مناسب برای جنگیدن است؛ وجود جنگ‌جویانی که در مبارزه دائم با دشمنان بودند و همچنین داوطلبانی از مردم عادی که به صورت موقت و در موارد نیاز از آنها استفاده می‌شد، یکی از روش‌های معمول در تاریخ ملت‌ها بوده است (محمدحسین عباسی، ۱۳۹۴: ۱۰-۴۰؛ علی‌بابایی، ۱۳۸۵: ۲۷-۴۷؛ نوروزی فرسنگی، ۱۳۸۵: ۱۷-۵۰).

اجبار عمومی شهروندان به مشارکت در امور نظامی از طرف دولت، پس از تحولات گسترده فکری و ساختاری در اروپا و شکل‌گیری جامعه مدرن برای اولین بار در سال ۱۷۹۳ میلادی در کشور فرانسه صورت گرفت (نیازی و شالچی، ۱۳۹۲ الف: ۱۱۸).^۲ در اواسط قرن ۱۵ میلادی ساختار ارتش و نیروهای نظامی در کشورهای اروپایی به صورت بنیادین تغییر یافت. پيشاهنگ این تغییرات در امور نظامی، «ملی‌سازی»^۳ ارتش در فرانسه بود. پس از آن در خلال انقلاب کبیر فرانسه در سال ۱۷۸۹م نحوه سربازگیری به صورت کامل تغییر کرد؛ این تغییر به همراه

^۱. soldiering

^۲. لازم به ذکر است قبل از فرانسه دو کشور پروس و روسیه، از سال ۱۶۱۸ میلادی اقدام به سربازگیری به صورت اجباری کرده بودند که به صورت عمومی نبود و تنها شامل کشاورزان و روستاییان می‌شد. در کشور پروس مأموران نظامی به خانه‌های روستاییان وارد شده و نوجوانان ده ساله و بالاتر را که توانایی جنگیدن داشتند با خود می‌بردند. مدت سربازی در کشور پروس ۲ سال بود (Finer, 1975, 168). در روسیه ابتدا طول دوره سربازی مادام‌العمر بود، اما پس از مشاهده آسیب‌های جدی که به کشاورزی و روستاییان وارد شد، مدت سربازی به ۲۵ سال کاهش یافت (Best, 1982, 44). بنابراین اگرچه فرانسه اولین کشوری بود که اقدام به سربازگیری به صورت عمومی و قانونی کرد، اما قبل از آن دو کشور پروس و روسیه نظام اجباری را ابداع کرده بوده و زمینه‌های لازم را به وجود آورده بودند.

^۳. Nationalization

تغییر در ساختار حکومت و تحولات اندیشه در فرانسه روی داد (فورست، ۱۹۹۰: ۲۶-۵۰).^۱ در اوایل انقلاب فرانسه، ارتش این کشور بسیار نامنظم بود و بسیاری از افسران نظامی مهاجرت کرده بودند؛ به همین دلیل تغییر در ساختار ارتش، نیازی ضروری به نظر می‌رسید. راه حلی که انقلابیون فرانسه برای بازسازی ساختار ارتش به کار بردند، بسیج عمومی مردم فرانسه بود؛ بنابراین از سال ۱۷۹۳ سربازگیری عمومی در فرانسه شروع شد (گرفیس، ۱۹۹۸: ص ۱۹۹).^۲ اقدام به سربازگیری توسط انقلابیون فرانسه، تجربه بسیار موفقی را در اختیار آنها گذاشت؛ به نحوی که در جنگ‌ها موفقیت‌های بسیاری به دست آوردند. با روی کار آمدن ناپلئون نظام سربازگیری پیشرفته‌تر شده و ناپلئون توانست مردم تحت قیمومت خود را قانع به حضور در خدمت سربازی کند (پارکر، ۱۹۹۶: صص ۱۹۶-۲۰۳).^۳

کشور فرانسه در سال ۱۸۷۲ قانون خدمت وظیفه عمومی را با اصلاحاتی مجدداً تصویب کرد. رواج خدمت وظیفه عمومی در دنیا با تقلید پروس از فرانسه در اواخر قرن ۱۹م آغاز شد. پس از آن، بیشتر کشورهای اروپایی و آمریکا اقدام به تقلید از پروس و فرانسه کرده و تعداد سربازانشان را افزایش دادند، این افزایش به‌خصوص در کشورهای روسیه و آمریکا بسیار محسوس بود (کندی، ۱۹۸۷: ۲۰۳).^۴ در جنگ جهانی دوم به‌موجب قانون مصوب ۱۹۴۱م، در بریتانیا حتی زنان نیز به خدمت وظیفه احضار شدند و از آنها برای کمک‌های پشتیبانی مانند پرستاری استفاده می‌شد. مطابق «قانون خدمت ملی» بریتانیا مصوب ۱۹۴۱م^۵ مردان بین ۱۸ تا ۵۰ سال و زنان بین ۲۰ تا ۳۰ سال به خدمت احضار می‌شدند (بوند، ۱۹۸۴: ۱۷۵، ۱۷۶).^۶

در دوران معاصر رویکردهای مختلفی برای سربازگیری وجود دارد. در اینجا به دو رویکرد اصلی که اکثر کشورها به یکی از این دو روش اقدام به سربازگیری می‌کنند به صورت اجمالی آورده خواهد شد.

روش اول سربازگیری به صورت احضار مشمولین از طریق سازمان نظام وظیفه عمومی است. این روش از حیث گستردگی استفاده از آن مهم‌ترین روش سربازگیری است که به روش فرانسه در قرن ۱۸ میلادی بسیار شبیه است. در این روش معمولاً جوانان بین ۱۸ تا ۲۱ سال به خدمت سربازی احضار می‌شوند. هرچند برخی از کشورها استفاده از این روش را در دوران صلح کنار گذاشته‌اند اما هنوز بسیاری از کشورهای در حال توسعه یا

1. Forrest, 1990: 26-50

2. Griffith, 1998: 199

3. Parker, 1996: 196-203

4. Kennedy, 1987: 203

5. National Service Act of 1941

6. Bond, 1984: 175, 176

توسعه یافته مانند: فنلاند، اتریش، ایران، نورژ، یونان، برزیل، چین و سوئیس از چنین روشی استفاده می‌کنند (ملیتاری سرویس: ۲۰۱۸).^۱

روش دوم استخدام نیروهای داوطلب و تربیت آنها به صورت نیروی حرفه‌ای می‌باشد. پس از جنگ جهانی دوم و با فروپاشی شوروی، کشورهای اروپایی بسوی یک ارتش داوطلبانه و حرفه‌ای حرکت کردند. بنیان این روش بر ایجاد ارتش کوچک ولی حرفه‌ای استوار است. برخی از کشورهای در حال توسعه مانند غنا و اردن نیز از این روش استفاده کرده‌اند (میرست و وان هلد، ۲۰۰۲: ۹۰، ۹۱).^۲

ذکر این نکته لازم به نظر می‌رسد که با توجه به اینکه خدمت وظیفه عمومی از ابتدای ورود به ایران به صورت روش اول اعمال شده است و اکنون نیز در نظام حقوقی جمهوری اسلامی ایران به صورت اجباری اجرا می‌شود، موضوع اصلی پژوهش حاضر، روش اول سربازگیری (به صورت اجباری) است و به نظام سربازی حرفه‌ای پرداخته نشده است.

مبحث دوم: تاریخچه خدمت نظام اجباری در ایران و تحلیل حوادث پیرامون آن

در این مبحث ضمن پرداختن به تاریخچه خدمت وظیفه عمومی در ایران، از دوران هخامنشیان تا انقلاب اسلامی، حوادث مهم مربوط به خدمت نظام اجباری به ویژه مخالفت‌های صورت گرفته از طرف علما نیز تحلیل خواهد شد. بنابراین ذکر تاریخچه خدمت وظیفه عمومی در ایران بیشتر از جنبه دیدگاه و مواضع علما خواهد شود. پرداختن به تاریخچه با رویکرد مذکور زمینه‌سازی مناسبی جهت آمادگی ذهنی مخاطب برای فهم بهتر سایر فصل‌های تحقیق خواهد بود.

گفتار اول: از هخامنشیان تا قاجار

استفاده از نیروی دائمی به صورت، نظامیان حرفه‌ای و همیشگی و همچنین الزام روستاییان به معرفی تعدادی از افراد خود برای شرکت در جنگ در مواقع هجوم دشمن یا حمله به دیگری، از روش‌هایی بوده است که در تاریخ کهن ایران باستان و از زمان هخامنشیان وجود داشته است (دورانت و آرام، ۱۳۸۲، ج ۱: ۴۱۷). در عصر ساسانیان نیز این روش ادامه داشت؛ به گونه‌ای که اشراف و فرماندهان ارشد نظامی، شخصاً به جمع‌آوری سرباز از میان مناطق تحت سیطره خود می‌پرداختند و با کسب درآمد از مالیات یا هر نوع منبع دیگر به تجهیز آنان اقدام کرده

1. Military service, 2018

2. Mjoset & Van Holde, 2002: 90, 91